

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ İNTEQRASIYA PROBLEMİ

Samirə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: samira.mammadova@au.edu.az

Xülasə. Məqalədə mətn və onun mühüm kateqoriyası hesab olunan inteqrasiya probleminin şərhli öz əksini tapmış, inteqrasiya anlayışının mahiyyəti izah olunmuş və onun bədii mətnlərdən gətirilmiş nümunələr əsasında özünəməxsus cəhətləri təhlil olunmuşdur. Burada inteqrasiya mətn parçalarının birləşməsi, əlaqələnməsi prosesi kimi təqdim olunmuşdur. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, mətnin tamamlanması, bütövlüyü məhz inteqrasiya prosesinin bitməsi ilə bağlıdır. Məqalədə həmçinin inteqrasiya prosesi psixoloji dilçiliklə də əlaqələndirilmişdir.

Açar sözlər: mətn, kateqoriya, inteqrasiya, dərk, komponent.

INTEGRATION PROBLEM IN LITERARY TEXTS

Samira Mammadova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper provides an overview of the text and its integration, which is an important category. The essence of the concept of integration is explained and its specifics is analyzed based on the examples from the literary texts. In the paper integration is presented as a process of merging and linking text pieces. It has been concluded that the completion of the text is due to the completion of the integration process. The paper also links the process of integration with psychological linguistics.

Keywords: text, category, integration, perception, component.

ПРОБЛЕМА ИНТЕГРАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Самира Мамедова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье дается обзор текста и интеграции, которая является важной его категорией. Раскрыта сущность концепции интеграции, проанализирована ее специфика на примерах из литературных текстов. В статье интеграция представлена как процесс слияния и связывания текстовых фрагментов. Отмечается, что завершение текста связано с завершением процесса интеграции. Статья также связывает процесс интеграции с психологической лингвистикой.

Ключевые слова: текст, категория, интеграция, восприятие, компонент.

1. Giriş

Mətnin mühüm kateqoriyalarından olan inteqrasiya mətnin ayrı-ayrı hissələrinin birləşib mətnin tamamlanmasına xidmət edir. Mətnə tərkibi-formal informasiyanın oxucu tərəfindən dərk olunması inteqrasiya vasitəsilə təmin olunur. Bədii mətnlərdə yaranan inteqrasiya elmi, publisistik, işgüzar mətnlərin inteqrasiyasından fərqlənir.

İnteqrasiya (latınca «bərpaetmə, tamamlama») – ayrı-ayrı hissələrin tam-da birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışıdır. Mətn dilçiliyində, mətni tamamlamaq üçün ayrı-ayrı komponentlərin birləşdirilməsi kimi qəbul edilir.

Mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi ilə rus germanistikasında ilk dəfə İ.R.Qalperin məşğul olmuşdur. O, mətnin kateqoriyaları sırasına informativlik, qapanma, kontinium, inteqrasiya, birləşdiricilik, retrospeksiya, prospeksiya,

praqmatika dərinlik (mətnaltı), aktual üzvlənmə anlayışlarını daxil etmişdir [1, s.124]. İ.R.Qalperin sonrakı tədqiqatlarında bu kateqoriyalar sırasında dəqiqləşdirmələr aparmış, onların ətraflı elmi şərhini vermişdir. Müəllif mətnin kateqoriyalarını belə dəqiqləşdirmişdir: informasiya, mətnin üzvlənməsi, koheziya, kontinium, mətn parçalarının avtosemantikası, retrospeksiya, prospeksiya, modallıq, inteqrasiya və mətnin qapanması. Göründüyü kimi, sonrakı bölgədə mətnin «dərinlik» kateqoriyası ayrıca fərqləndirilməmiş, bu anlayış koheziyanın bir növü – implisit koheziya kimi şərh edilmişdir [1].

Mətnin kateqoriyaları müxtəlif üslublarda və janrlarda bir-biri ilə fərqli şəkildə qarşılıqlı münasibətdə olur. Bu qarşılıqlı münasibətə görə də mətnin kateqoriyalarını iki növə ayırmaq olar:

- a) semantik kateqoriyalar: mətnin informativliyi, praqmatika, mətnaltı presuppozisiya;
- b) formal-struktur kateqoriyalar: koheziya, inteqrasiya, kontinium, retro-speksiya, prospeksiya, aktual üzvlənmə və predikativlik.

2. İnteqrasiya probleminin qoyuluşu

Mətnin qurulması, təşkili prosesi onun praqmativliyi, yəni hər bir mətnin oxucu üçün nəzərdə tutulması ilə bilavasitə bağlıdır. Praqmativlik onunla şərtlənir ki, mətn oxucunun informasiyanı qəbul etmə qabiliyyətini nəzərə alsın. Oxucu hər bir mücərrəd fikrin açılmasında mətndəki üzdə olan bu və ya digər konkret informasiyadan istifadə etdikdə, ümumi məzmunu dərk edə bilər. Hər bir cümlə sintaktik bütövün (mətnin) komponenti kimi, eləcə də hər bir sintaktik bütöv mürəkkəb sintaktik bütövün komponenti kimi birbaşa deyilməmiş fikrin açılmasında, hər hansı niyyətin aktuallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır [1, s.126]. Bu mənada mətnin əsas qrammatik kateqoriyası onun informativliyidir. Təsadüfi deyil ki, İ.Qalperin mətnin əsas kateqoriyaları cərgəsində inteqrasiya və retrospeksiya ilə yanaşı, informativliyi ayrıca qeyd edir. Bu kateqoriya mətnin digər kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir və xüsusilə koheziya və inteqrasiya vasitəsilə aşkara çıxır.

Mətnin inteqrasiya kateqoriyası aşağıdakı vasitələrlə həyata keçir: mətnin bir hissəsinin digər hissəsinə tabeolma formasında, tabeolmanın uyğun gələn və uyğun gəlməyən (bu xüsusiyyət cümlələrə aiddir) formalarında; üslubi priyomlarla; sinonim təkrarlarla və s.

Dilçi alim A.Hüseynova retrospeksiyanı da inteqrasiya vasitəsi kimi qiymətləndirir: «Retrospeksiya mətnin mühüm kateqoriyası kimi onun inteqrasiyasına şərait yaradır, mətnin mənaca və strukturca tamamlanmasını müəyyənləşdirir» [2, s.16].

İnteqrasiya mətndəki ayrı-ayrı sintaktik bütövlərin mənalarını, ayrı-ayrı fəsillərin, bölmələrin məzmununu birləşdirməklə, bu hissələrin müstəqilliyini aradan qaldırır, onları bütöv bir ideyaya, əsərdən irəli gələn nəticəyə tabe edir. Əslində, mətn inteqrasiyası bir prosesdir. Buna görə də, A.Hüseynova inteqrasiyanı üç aspektdən səciyyələndirmişdir: 1) inteqrasiya – proses kimi; 2) inteqrasiya – bu proses axının məhsulu, nəticəsi kimi; 3) inteqrasiya – mətnin özünəməxsus cəhəti kimi. İnteqrasiyanı proses kimi qiymətləndirmək

ayrı-ayrı mətn vahidləri arasında əlaqələri tədqiq etməkdir. Bu prosesin nəticəsini araşdırmaq mətni bütövlükdə nəzərdən keçirməyi tələb edir. İnteqrasiyanı mətnin özünəməxsus, xüsusi cəhəti kimi öyrənmək isə mətnin qrammatik kateqoriyalarını tədqiq etmək kimi başa düşülür. [2, s.16].

Mətnin hissələrinin birləşməsi fasiləsiz prosesdir. Bu proses mətn bütövləşənə qədər davam edir. Mətnin bütövlüyü dedikdə, onun həm qrammatik, həm də semantik bütövlüyü nəzərdə tutulur. Mətnin semantik bütövlüyü əsasdır və inteqrasiya məhz mətnin semantik cəhətdən birliyini təmin edir. İnteqrasiya həm kiçik mətnlərdə – sintaktik bütövlərdə, həm də böyük mətnlərdə özünü göstərir. Lakin kiçik mətnlərdəki inteqrasiya böyük mətnlərdəki inteqrasiyadan fərqlənir. Bu fərqi aydınlaşdırmaq üçün kiçik və böyük mətnlərdəki informasiyanın bitkinlik səviyyəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Sintaktik bütövlərdə informasiya tam deyil. Daha doğrusu, belə mətnlərdə informasiya tamamlanmışdır. Yəni, dairə tam qapanmışdır, bir tərəfdən – sağ ucdan açıq qalır, sonra gələn mətnlərdə bu boşluq doldurulur, dairə qapanır, fikir tamamlanır. Böyük mətnlərdə inteqrasiya artıq tamamlanmış formada olur. Burada mətnin semantik yükü tamdır və mətn hər iki ucdan qapanır [4, s.63].

İnteqrasiya məzmun-faktual informasiyanın mənasının ardıcıl izlənməsini təmin edir. İnteqrasiya həm bədii mətnlərdə, həm də elmi, publisistik, işgüzar mətnlərdə müxtəlif şəkillərdə dərk olunur. Bu kateqoriya mətnin həcmindən, ölçüsündən asılıdır. Danışanın (yazanın) məqsədi dinləyəni (oxucunu) müəyyən informasiya ilə təmin etməkdirsə, digər tərəfdən, oxucunun (dinləyicinin) mikro və makroməndəki hadisələri də özünəməxsus, öz səviyyəsinə uyğun qavraması dərəcəsi də mühüm amillərdəndir. Mətn müəllifi yaradıcı prosesdə bu amilləri mütləq nəzərə alır. Bədii əsərlərə nisbətən, elmi əsərlərdə inteqrasiyanı daha asan aşkar etmək mümkündür. Bu tip mətnlərdə kontinium kateqoriyası (informasiya axınının fasiləsizliyi) ön plana keçir.

3. Bədii mətnlərdə inteqrasiya prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Bədii mətnlərdə inteqrasiya həm sintaktik bütövün daxilində, həm də bu sintaktik bütövlər arasında özünü göstərir. Hər iki haldakı inteqrasiyanın ümumi cəhətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- 1) mövzunun bütövlüyündə ifadə olunan məna inteqrasiyası;
- 2) hər bir sonrakı element (sintaktik bütövə – cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövə – sintaktik bütövlər) özündən əvvəlkinə istinad edərək yaranan kommunikativ inteqrasiya;
- 3) anafirik əvəzlilərdən, əvəzlik-zərflərdən və digər linqvistik vasitələrdən istifadə etməklə struktur inteqrasiya

Yuxarıda qeyd etdik ki, inteqrasiya özü bir prosesdir. Bu proses məzmun- konseptual informasiya üçün mətnin hissələrindən daha əhəmiyyətlinin seçilməsini nəzərdə tutur. Məndə öz əksini tapan yaradıcılıq aktında informasiya bolluğu, yaxud əsas məzmunu istinad edən həddindən artıq təfərrüat da özünü göstərə bilər. Çox zaman dinləyici, yaxud oxucu bu

elementləri nəzərə almır. Mətndəki əsas və ikinci dərəcəli semantik əlaqələr, yəni ayrı-ayrı semantik sözləmlər arasındakı məna aksentləri inteqrasiyanın meydana çıxmasına səbəb olan amillərdir.

Bədii mətnin inteqrasiyası bu əsərin dəfələrlə oxunuşunu nəzərdə tutur. Həm də bu oxu prosesində hər dəfə yeni nöqteyi-nəzər meydana çıxır. Mətnin inteqrasiyasını təmin edən proseduralarda üslubi priyomların təhlilindən və bütün elementləri birləşdirən, ayrı-ayrı hissələri birləşdirən məna bağlılığından və bütöv məzmunun əhatəsindən sonra əsərin bütövlüyü haqqında təsəvvür yaranır.

İnteqrasiya kateqoriyası ilə mətnin koheziya kateqoriyası arasında ümumilik, ilk baxışda ortaya çıxan cəhətlər çoxdur. Hər iki kateqoriyanı təkrarlar, əvəzlilər, müxtəlif fel formaları, sinonimlərlə əvəzlənmə, anafirik, nominativ zəncirvari vasitələr şərtləndirir. Bu iki kateqoriya arasında əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur. Hər şeydən əvvəl İ.R.Qalperinin dediyi kimi, koheziyanı formal-məntiqi kateqoriya, inteqrasiyanı isə psixoloji kateqoriya kimi qəbul etmək lazımdır [1, s.125]. Başqa sözlə desək, koheziya formal-struktur vasitələrlə keçirildiyi halda, mətnin inteqrasiyası assosiativ vəziyyətdən asılıdır. Bu kateqoriya bədii əsərə analitik cəhətdən yanaşıldıqda, dərk olunur. Bədii əsər oxucu (kommunikant) üçün yaradıldığından, oxu prosesində ikitərəfli münasibət formalaşır: müəllif və oxucu (dinləyici). Əsərin bütövlükdə dərk olunması, yəni müəllif fikrinin açılması, əsərin ideyasının qavranılması oxucunun (dinləyicinin) həyat təcrübəsindən, ədəbi erudisiya-sından, zövqündən, oxunan bədii materiala onun münasibətindən və nəhayət, onun əhval-ruhiyyəindən asılıdır. Bütün bunların reallaşmasında əsərin inteqrativliyi əsas rol oynayır.

Koheziya, əvvəlki bölmələrdə göstərdiyimiz kimi, qrammatik, semantik və leksik vasitələrlə əlaqə formasıdır. Bu formalar mətnin ayrı-ayrı hissələrini bir-birinə bağlayır. İnteqrasiya isə mətnin bütövlüyünü təmin etmək üçün onun bütün hissələrini birləşdirir. İnteqrasiya bir sıra hallarda koheziya vasitələri ilə həyata keçsə də, digər hallarda assosiativ münasibətlərdə reallaşır. Həcmcə böyük olmayan, xüsusilə neytral (yəni, qeyri-bədii) mətnlərdə koheziya tamamilə inteqrasiyanı təmin edir. N. Novruzova qeyd edir ki, «Koheziya sintaktik bütövlərdə fasilələrlə, kəsik-kəsik reallaşır. İnteqrasiya isə fasiləsiz prosesdir və bu proses sintaktik bütövlərdə bir-birini tamamlayır, dalğavari şəkildə ardıcıl olaraq reallaşır» [3, s.64].

Bədii mətnlərdə koheziya kiçik hissələrdə köməkçi rolunu oynayır, iri parçalar arasında rabitə ilə asan nəzərə çarpmır. Bədii əsərlərdəki mühakimə məcazi mənada, dolayısı ilə aparıldığından, inteqrasiya prosesi çətinləşir və bu prosesi dərk etmək üçün, yuxarıda dediyimiz kimi, implisit bağlılıq mənalana-dırmasına qadir olan analitik təfəkkür tələb olunur.

4. İnteqrasiya prosesinin ifadə vasitələri

Digər kateqoriyalar kimi inteqrasiya da müəyyən ifadə vasitələri ilə ortaya çıxır: «Doğrudur ki», «belə çıxır ki», «bununla bağlı olaraq», «bizə elə gəlir ki», «bu yolla», «o ki qaldı», «başqa sözlə desək», «gördüyümüz kimi», ingilis dilində “true that”, “in connection

with”, “in this way”, “taking into consideration that”, “as it”, “in other words”, “as we see”, “taking into account” “what we said above”, “for instance”, “it means that”, “it seems that” və s. Bu ifadələr inteqrasiyanın yaranmasında mühüm rol oynayan vasitələrdir. Məsələn:

True, he had once, and that at first, glanced at him involuntarily, and with supreme contempt; but for any other need he took of him, there might have been nothing in his place save empty air. (Ch.Dickens)

Qeyd etdik ki, inteqrasiya həm formal qrammatik vasitələrlə, həm də semantik əlaqə vasitələrilə yaranır. Bu əlaqə vasitəsi bütün mətn boyu iştirak edərək inteqrasiyanı təşkil edir. İnteqrasiyanı çox zaman müəyyən etmək çətin olur. Bir çox hallarda onu mətnin digər kateqoriyası olan koheziya ilə bir götürürlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, koheziya ilə inteqrasiya arasında böyük fərqlər vardır. Koheziya inteqrasiyanın yaranmasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Koheziyanı inteqrasiyadan fərqləndirən İ.R.Qalperin bu fərqləri belə şərh edir: Koheziya mətnin hissələri arasında olan qrammatik və leksik əlaqə formasıdır. İnteqrasiya mətnin bütün hissələrini bir tam şəkildə birləşdirir. İnteqrasiya koheziya vasitəsilə həyata keçə bilər. Lakin o assosiativ münasibətdə yaranır. Koheziya mətnin məntiqi əlaqəsidir, inteqrasiya isə psixoloji əlaqədir. Koheziya sintaqmatik kəsikdə həyata keçir, inteqrasiya isə paradigmatik prosesi əks etdirir, yəni koheziya xətti, inteqrasiya isə şaquli istiqamətdə inkişaf edir [1, s.66].

Bütün bunlar göstərir ki, koheziya ilə inteqrasiya tamamilə fərqli anlayışlardır. Onlar arasında yeganə oxşarlıq ondan ibarətdir ki, həm inteqrasiya, həm də koheziya mətnləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Məsələn: Doğrudur, məndən yaxşı əməl baş verməz, amma yenə sizi inandırırım ki, dünyada baş verən bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də mənim övladımın. Gedin öz içinizi axtarın, görün nə qədər şeytanlar taparsınız ki, mən onların əllərinə su tökməyə yaramaram. Budur ha! Birisi gəlir, baxın görün şeytan odur, yoxsa mən? (Ə.Haqverdiyev)

Mətnin digər kateqoriyaları kimi inteqrasiya da obyektiv və subyektiv olur. Obyektiv inteqrasiya müəllifin öz fikrini hansı formada, hansı üslubda çatdırmasıdır. Subyektiv inteqrasiya isə oxucunun müəllifin bir fikrini qavramasıdır ki, bu da oxucunun intellektual səviyyəsindən, fərdi keyfiyyətlərindən, informasiyanı yadda saxlama qabiliyyətindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mətnlərdə hissələr arasındakı bağlılıq gizli olur və inteqrasiyanın aşkarlanması çox çətin olur. Mətnin həcmi nə qədər böyük olarsa, inteqrasiya prosesi də bir o qədər aydın nəzərə çarpar. İnteqrasiya prosesini poetik mətnlərdə izləmək xüsusilə çətinindir.

İnteqrasiya prosesindən sonra yekun gəlir ki, bu da mətnin tamamlanması deməkdir. Yəni mətnin müəyyən bir sərhəddi vardır. İ.R.Qalperin bir sıra alimlərin «mətnin sərhəddi yoxdur» ideyasını qəbul etmir və qeyd edir ki, «bütün mətnlərin başlanğıcı və sonu vardır.

Mən mətni o zaman bitmiş hesab edirəm ki, müəllifin nöqteyi-nəzərində onun fikirləri öz ətraflı, mükəmməl ifadəsini tapsın, yəni mətnin tamlığı düşüncənin funksiyasıdır [1, s.66].

Deməli, müəllif mətndən istifadə edərək oxucuya hər hansı bir informasiyanı çatdırmağa çalışır. Bu informasiya bitməyənədək mətn tamamlanmır. N.Novruzova yazır: Mətnin qurtarması həm müəllifin mətnqurma metod və üsullarından, dildən istifadə etmək səviyyəsindən, həm də nəzərdə tutulan informasiyanın növündən və həcmindən asılıdır [3, s.84]. Yəni, müəllif mətnin necə tamamlanmasına özü qərar verir. Belə ki, müəllif hər hansı bir məqsədə görə mətni axıra çatdırmaz və onun tamamlanmasını oxucunun öhdəsinə verə bilər.

Biz mətndən danışarkən, mətnin üç mərhələsindən bəhs etmişdik. Başlanğıc, orta və son mərhələ. Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiya bu üç mərhələni əhatə edir və sonunda mətnin bütün hissələrinin bir tam şəklində birləşməsinə gətirib çıxarır. Bu mərhələlərə uyğun olaraq mətni giriş, izahedici hissə və nəticəsi olan bir sistem kimi götürə bilərik. Dilçilik psixologiyasında konneksionist psixologiya anlayışı hökm sürür [5]. Bu anlayışın mahiyyətində informasiyanın paralel şəkildə bütün beyin hüceyrələri arasında paylanması ideyası əsas götürülür. Bu baxımdan inteqrasiya hadisəsinin də mahiyyətində mətnin bütün mərhələlərini özünəməxsus şəkildə birləşdirmək cəhdi özünü büruzə verir [6, s.288-289].

Girişdə müəyyən fakt, hadisə, əşya, predmet və s. haqqında məlumat verilir, mətnin ortalarında bu məfhumlar aşkarlanır və izah olunur. Nəhayət, nəticə hissəsində hər şey məlum olur, yəni mətn tamamlanır. Bu prosesi biz aşağıdakı şer nümunəsində aydın şəkildə izləyə bilərik.

Gecə xəlvətə bizə sevgili yar gəlmiş idi.
 Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi.
 Tər axıb gül yanağından, bulud örtmüşdü ayı,
 Onu düşmənmə qovub, könlü qubar gəlmiş idi.
 Uyuyub, rahat olub, ikimiz bir yatdıq
 Ovçunun övlağına körpə şikar gəlmiş idi.
 Dedi: - getmək dəmidir, söylə nə istərsən yar,
 Bir öpüş istədim ondan, yeri var, gəlmiş idi.
 Ey Nizami! – dedi, oyanıb gördüm o yox,
 Demə rüyada bizə bəzmi-xumar gəlmiş idi. (Nizami)

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, inteqrasiya və tamamlanma bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. İnteqrasiya prosesi nə qədər davam edirsə etsin, o nəhayət ki, tamamlanacaqdır. Deməli, inteqrasiya mətn parçalarının birləşməsi, əlaqələnməsi prosesi, mətnin tamamlanması isə bu prosesin nəticəsidir.

Nəticə etibarilə mətnin bütün kateqoriyaları fakultativ olaraq, bir-biri ilə möhkəm bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirir. Bu baxımdan mətnin koheziya və inteqrasiya

kateqoriyaları bir-birinə daha yaxındır. Çünki inteqrasiya bir sıra hallarda koheziyanın vasitələri ilə reallaşa bilir. Hətta müəyyən mətn növlərində koheziya inteqrasiyanı təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Novruzova N., (2002), Mətn sintaksisi, Bakı, Təhsil, 184 s.
2. Гальперин И.Р., (1981), Текст как объект лингвистического исследования, Москва, Наука, 138 с.
3. Гусейнова А.А., (2001), Интеграция как категория текста. Автореф. кан.ф.наук. Баку, 17с.
4. Жинкин Н.И., (1972), Интеллект, Язык и речь нарушение речи у школьников, Москва, 356 с.
5. Воронин А., Горюнова Н., (2017), Когнитивный ресурс. Структура, динамика, развитие, Москва, 317 с.
6. Солсо Р., (2011), Когнитивная психология, 6-е изд, СПб, Питер, 589 с.